

## भारतीय औद्योगिक धोरण आणि औद्योगीकरणाची आर्थिक विकासातील भूमिका

\* श्रीमती मनीषा वासुदेव चौधरी

\* श्रीमती एच. आर. पटेल कला महिला महाविद्यालय, शिरपूर

### प्रस्तावना:

भारत सरकारची आर्थिक धोरणे कर आकारणीसाठी प्रणाली सुचवतात. श्रमाची बाजारपेठ आणि राष्ट्रीय मालकी हा भारताच्या आर्थिक धोरणांचा अविभाज्य भाग आहे. भारताची विविध आर्थिक धोरणे आहेत ज्यात औद्योगिक धोरण, व्यापार धोरण, आर्थिक धोरण, वित्तीय धोरण, भारतीय कृषी धोरण, राष्ट्रीय कृषी धोरण, औद्योगिक धोरणे,

भारतातील आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण, विनिमय दर व्यवस्थापन धोरण, एक्झिम धोरण. भारतातील आर्थिक धोरणांची योजना प्रथम 1947 मध्ये आयोजित करण्यात आली होती. परंतु 1991 मध्ये आर्थिक संकटाच्या आगमनानंतर, भारत सरकार भारतातील अर्थशास्त्राच्या धोरणांमध्ये सुधारणा करते.

**Copyright © 2023 The Author(s):** This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited

### औद्योगिक धोरण:

या धोरणांचा ताण 1948 मध्ये भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रावर आहे. हे धोरण विकास आणि नियमन अधिनियम 1951 द्वारे हाताळले जाते. 1973 चे FERA भारतातील विदेशी गुंतवणूक हाताळते. 1991 च्या आर्थिक संकटानंतर या सरकारांनी भारतातील उद्योगांना अधिक स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी ठोस पावले उचलली.

### व्यापार धोरण:

भारताचे परकीय व्यापार धोरण सार्वत्रिक व्यापारातील भारताचा वाटा 2.1% वरून 3.5% पर्यंत वाढविण्यावर केंद्रित आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे 2020 च्या आर्थिक वर्षात या देशाचा भारताचा व्यापार \$900 अब्ज झाला.

### चलनविषयक धोरण:

भारतातील हे धोरण मुख्यत्वे या देशाच्या चलनविषयक प्राधिकरणाशी संबंधित आहे आणि त्यात मध्यवर्ती बँकेचा समावेश आहे. हे भारतातील अर्थव्यवस्थेची उच्च वाढ सादर करण्यासाठी वाटप आणि पैशाचा पुरवठा, व्याजदर देखील हाताळते.

### वित्तीय धोरण:

हे धोरण भारत सरकारच्या दृष्टीकोनातून कर आकारणी आणि खर्चाच्या निर्णयावर नियंत्रण ठेवते. हे सरकार या देशाच्या खर्चावर नियंत्रण मजबूत करण्यासाठी कठोर पावले उचलते. या सरकारच्या पुढाकाराने, संसाधनांचे योगदान आणि बाजाराची तत्त्वे सुधारली आहेत.

### भारतीय कृषी धोरण:

या धोरणात प्रामुख्याने भारतातील जमिनीच्या सुधारणांचा समावेश आहे. शेतीविषयक धोरणे आणि शेतीमध्ये नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर हाही या धोरणाचा चिंतेचा विषय आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे वस्तूंच्या किमतीचे धोरण, खाद्यपदार्थांची सुरक्षा आणि सुरक्षितता तसेच सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, नॉन-फर्म्सबाबतची सेवा हेही या धोरणाचा अविभाज्य भाग आहेत.

### राष्ट्रीय कृषी धोरण:

या धोरणाच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या वार्षिक विकास दरात वाढ करण्यात आली आहे. जमिनीच्या सुधारणेमध्ये भाडेकरू सुधारणा, जमीन-पट्टे बाजाराची प्रगती आणि जमिनीबाबत महिलांचे हक्क यांचा समावेश होतो. या धोरणाचा भारत देशाच्या शेतीच्या बाबतीत समान विकास घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट आहे.

### औद्योगिक धोरणे:

या धोरणाबाबत, भारतातील अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत लोकशाही समाजवाद जोडण्यासाठी औद्योगिक धोरणाचा ठराव 1948 मध्ये घेण्यात आला. उद्योगांसंबंधीची नवीन धोरणे भारतातील राज्यांच्या जबाबदाऱ्यांचा विस्तार, राष्ट्रीयीकरणाचे धोके कमी करणे आणि सर्व काही सुचवतात.

### आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण:

या धोरणात भारतातील मुक्त व्यापाराचा समावेश आहे. मुक्त व्यापार देशाचा सुरळीत व्यापार सूचित करतो. 19 व्या शतकाच्या मध्यात भारत सरकारने व्यापार आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणांमध्ये बदल केले. भारत देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत करणे हे या धोरणांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

### विनिमय दर व्यवस्थापन धोरण:

या पॉलिसीला पेग्ड एक्स्चेंज रेट असेही म्हणतात. या धोरणामध्ये विनिमय दरातील लवचिकता समाविष्ट आहे. विनिमय दराची वरची आणि खालची मर्यादा आहे. जर अप आणि डाउन दर 1% असेल, तर विनिमय दर सामान्य स्थितीत असेल. विनिमय दराबाबतच्या या धोरणांचा मुख्य उद्देश विदेशी व्यापार आणि भांडवलाच्या हालचालीबाबत स्थिरता सुनिश्चित करणे हा आहे.

### एक्झिम पॉलिसी:

एक्झिम धोरण भारतातील निर्यात आणि आयात धोरणे सुचवते. या धोरणांद्वारे निर्यात आणि आयातीबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करण्यात आली आहेत. या देशाच्या भारत सरकारने विदेशी व्यापारासंदर्भात विकास आणि नियमन कायदा 1992 च्या नियंत्रणात पाच वर्षांसाठी ही धोरणे लागू केली.

### औद्योगीकरणाची आर्थिक विकासातील भूमिका

#### १. नैसर्गिक साधनसामग्रीचा कार्यक्षम वापर:

भारतामध्ये अनेक भागात मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक साधनसामग्री अस्तित्वात आहे नैसर्गिक साधन सामग्री केवळ असून उपयोगाची नाही तर तिचा कार्यक्षम वापर होणे गरजेचे आहे देशा औद्योगीकरण झाल्यामुळे नैसर्गिक साधन सामग्रीचा कार्यक्षम वापर होण्यास मदत होत असते

#### २. उद्योगांचे आधुनिकीकरण:

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असून भारतातील 68% जनता प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे शेती क्षेत्राशी आधुनिकीकरण करण्यासाठी औद्योग करण्याची आवश्यकता असते भारतामध्ये शेतीचे

उत्पादक दिवसेंदिवस कमी होत असल्याने उत्पादनाचा खर्च देखील वाढतच जाणार आहे.

### ३. विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विकास:

औद्योगिकीकरणामुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासासाठी प्रोत्साहन मिळते औद्योगिक संस्था संशोधन व विकास कार्यक्रम हाती घेऊन त्या माध्यमातून नवीन गोष्टींचा शोध लागतो उदा. इथेनॉल पासून इंधनाची निर्मिती तसेच अनेक टाकाऊ वस्तु पासून इंधन व इतर वस्तूंचे निर्मिती करणे सोपे जाते यासारखे प्रकल्प हाती घेतले जातात

### ४. भांडवल निर्मिती:

भांडवलाची कमतरता आहे भारतीय उद्योगाचे मूळ कारण आहे शेती क्षेत्रामध्ये उत्पादन पुरेसे होत नाही उद्योग क्षेत्रात उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असते उत्पादन जास्त असल्यामुळे नवीन उद्योगांसाठी गुंतवणूक केली जाते शेती क्षेत्रात उत्पादनाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शेतीत होणारी गुंतवणूक अत्यंत अल्प असते त्या तुलनेने उद्योग क्षेत्रांचा विकास झाल्यास अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मितीस हातभार लागेल

### ५. शहरीकरण:

शहरीकरण हे औद्योगिकीकरणाचे अपत्य मानले जाते शहरांचा विकास होणे म्हणजेच औद्योगिकीकरण होऊन औद्योगिकीकरणाशिवाय शहरांचा विकास होऊ शकत नाही एखाद्या ग्रामीण भागात नवीन उद्योग स्थापन केल्यास हळूहळू त्या ठिकाणी अनेक प्रकारचे मोठे व्यवसाय सुरू होताना दिसून येतात कालांतराने दुसऱ्या भागातील लोकसंख्या त्या ठिकाणी स्थलांतर करतात त्यामुळे

लोकसंख्या वाढते लोकसंख्येचे घनत्व वाढल्याने त्यांच्या गरजा वाढतात उत्पन्न अधिक असल्यामुळे त्यांच्याकडून कर वसूल करून त्यांच्या गरजा पूर्ण करता येतात त्यामुळे शहरीकरण होण्यास औद्योगिकीकरणाची मदत होते

### ६. देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्व:

एखाद्या देशाचे संरक्षण हे त्या देशाचे सर्वात प्रथम कर्तव्य मानले जाते अर्थव्यवस्थेचे संरक्षण करणे ही महत्त्वाची गरज आहे कारण विकास करून फायदा नाही देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने लागणारी यंत्र यंत्रसामग्री यांचे उत्पादन व विकास देशांतर्गतच होणे आवश्यक आहे एखाद्या देशाचा संरक्षण साहित्य प्रदेशातून मागवणे हे भविष्यात धोकादायक ठरू शकते करण्याचा विकास झाल्यास अर्थव्यवस्थेमध्ये देशाच्या संरक्षणासाठी लागणारे साहित्य उत्पादित करता येऊ शकते म्हणून औद्योगिकीकरण देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे

### ७. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात महत्त्वाचे स्थान:

औद्योगिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची पातळी वाढताना दिसून येते उत्पादन वाढल्यानंतर सर्वप्रथम देशातील जनतेच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात गरजा पूर्ण झाल्यानंतर अतिरिक्त उत्पादनाची निर्यात केली जाते उत्पादन वाढले तशी निर्यात वाढेल आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वृद्धी होण्यासाठी औद्योगिकीकरणाची आवश्यकता असते औद्योगिकीकरण नसल्यास आंतरराष्ट्रीय व्यापारात देशाचे स्थान खालच्या पातळीला येऊ शकते.

### ८. दारिद्र्य बेकारीचे निर्मूलन:

देशाची लोकसंख्या सातत्याने वाढत असल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार देणे आवश्यक असते रोजगाराच्या

वाढत्या मागणीला औद्योगीकरण सकारात्मक प्रतिसाद देऊ शकते नवनवीन उद्योगांची स्थापना झाल्यास त्या ठिकाणी कामगारांची आवश्यकता भासत असते लोकांना रोजगार मिळाल्यास त्यांचे दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते दारिद्र्य बेकारी कमी करण्यासाठी औद्योगीकरणाची भूमिका महत्त्वाची मानली जात असते.

### ९. दरडोई उत्पन्नात वाढ:

शेती क्षेत्रात दरडोई उत्पन्न अत्यंत कमी असते भारतातील सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणजे भारतीय शेती होय परंतु भारतीय शेतीचे उत्पादकता दिवसेंदिवस कमी होत असल्याने तरडे उत्पन्न देखील घटना दिसून येत आहे औद्योगीकरणामुळे दरडे उत्पन्नात वाढ करता येऊ शकते भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात उद्योग व सेवा क्षेत्रांचा वाटा जास्त आहे याचाच अर्थ शेती उत्पादन कमी झाल्या नसून औद्योगिक उत्पादन तुलनेने वाढलेले आहे त्यांच्या किमती वाढलेल्या आहेत उत्पन्नाचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे औद्योगीकरण वाढल्यास देशातील धडे उत्पन्न वाढण्यास मदत होते.

### १०. उच्च राहणीमान व सामाजिक निर्देशांक:

औद्योगिकरण झाल्यामुळे देशातील जनतेला अनेक नवीन

वस्तूंचे उत्पादन उपभोगास मिळत असते या नवीन प्रकारच्या वस्तूंच्या वापरामुळे कमी श्रम लागून काम कमी वेळात पूर्ण होत असल्यामुळे व्यक्ती दुसऱ्या कामाच्या शोधात असतो जास्त काम मिळाल्यामुळे जास्त मोबदला मिळतो त्यांचे उत्पादन व उत्पन्न वाढते व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेत सकारात्मक सामाजिक बदल घडवून येण्यास मोठी मदत होते औद्योगिकीकरण झाल्यास अर्थव्यवस्थे उच्च राहणीमान व सामाजिक बदल मोठ्या प्रमाणात दिसून येत असतात

### संदर्भ:

- Indian Economy Problems, Development and Planning by A N Agrwal
- Indian Economy by Ramesh Sing
- Indian Economy by Gaurav Dutt
- [Http://Planningcommission.gov.in](http://Planningcommission.gov.in)
- Indian Economy by N L Chavhan

### Cite This Article:

Shri. Choudhari M.V. (2023). भारतीय औद्योगिक धोरण आणि औद्योगीकरणाची आर्थिक विकासातील भूमिका, In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XII (Number VI, pp. 111–114). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10475513>